Gewina 19 (1996) 263-279

DE OPKOMST VAN DE HEILGYMNASTIEK

THOMAS TERLOUW*

In 1881 verscheen van de hand van Michael Josef Rossbach (1842-1894), hoogleraar in de geneesmiddelenleer te Würzburg, het *Lehrbuch der Physikalischen Heilmethoden.*[1] Het is een der eerste leerboeken op het terrein der 'physische therapie'. In het voorwoord geeft hij aan dat gedurende de laatste decennia de zogenaamde 'physikalische Heilmethoden und -mittel' ter voorkoming en genezing van ziekten steeds nadrukkelijker op de voorgrond zijn getreden binnen de geneeskunde. Tot deze methoden rekende hij de atmiatrie, de pneumato-, klimato-, hydro- en elektrotherapie alsmede de gymnastiek en massage. Rossbach sprak zijn ongerustheid uit over de ongebreidelde groei en de toenemende specialisering op deze terreinen. De zogenaamde elektro-, hydro- en pneumotherapeuten en bezitters van inrichtingen voor gymnastiek, orthopedie en massage zouden gevaar lopen een eenzijdige kijk op de geneeskunde te ontwikkelen en hun eigen methode als panacee te beschouwen. Dit zou een kritisch onderzoek naar de werkzaamheid van deze methoden in de weg staan en dat hield Rossbach voor noodzakelijk:

> Dazu war vor allem nöthig, alle diese verschiedenen isolierten und in keiner gesunden Berührung mehr mit einander stehenden Disciplinen in den gemeinsamen grossen Strom der Gesammttherapie zu leiten und durch die hierdurch bewirkte engere Berührung Vergleichungspunkte zu gewinnen für die Beantwortung der Frage, welche von den vielen verschiedenen Mitteln und Methoden in schnellster, sicherster und dabei einfachster Weise die Beseitigung eines krankhaften Zustandes erzielt.[2]

Het valt moeilijk in te schatten op welke schaal de diverse vormen van fysische therapie hier te lande werden toegepast ten tijde van het verschijnen van Rossbachs boek. Bekend is dat er – na de publicatie van de Rotterdamse arts Isaac A.M.T. Sannes (1848-1922) in 1874 over de behandeling van longaandoeningen met gecomprimeerde of verdunde lucht door middel van Waldenburgs pneumatisch apparaat[3] – een aantal bijdragen in medische vakbladen is verschenen, waarin melding wordt gemaakt van pneumatische behandelingen. Ook weten we dat er vanaf 1882 een pneumatische inrichting werd geëxploiteerd te Haarlem.[4] Ten aanzien van de hydrotherapie kunnen we stellen dat er in Nederland na de oprichting van een natuurgeneeskundige stichting in 1849 en de ingebruikneming kort daarna van de hydrotherapeutische inrichting Bethesda te Laag-Soeren meer van dergelijke inrichtingen werden geopend.[5] Vanaf de jaren veertig van de vorige eeuw verschenen er met een groter wordende regelmaat berichten en artikelen in medische periodieken over bal-

* Dr. Th.J.A. Terlouw, Nieuwe Haven 151, 3117 AA Schiedam.

1. M.J. Rossbach, *Lehrbuch der Physikalischen Heilmethoden. Erste Hälfte* (Berlijn 1881).

2. *Ibid.*, IV-V.

3. I.A.M.T. Sannes, 'Behandeling van sommige longaandoeningen met gecomprimeerde of verdunde lucht door middel van Waldenburg's pneumatisch apparaat', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* [NTvG] 2e reeks, 10 (1874) 689-694.

4. Advertentie in de *Geneeskundige Courant* 36 (1882) nr. 17.

5. Zie o.a.: Redactie Repertorium, Berichten, *Repertorium* 2 (1848/1849) 376; C. Alers, *De ziekenverpleging en de zorg voor de openbare gezondheid in de laatste 50 jaren. Artikelen geschreven voor den Catalogus der Historisch-Geneeskundige Tentoonstelling te Arnhem, Juli 1899* (Amsterdam 1899).

neologie, hydrotherapie en elektrotherapie.[6] Sedert de jaren zestig is een groeiend aantal inrichtingen beschreven waar men medische gymnastiek toepaste, al dan niet in combinatie met een of meer van de reeds genoemde therapievormen.[7]

De term 'physische therapie' als verzamelnaam voor genoemde therapievormen komt in ons land pas eind negentiende, begin twintigste eeuw in zwang. Met deze naamgeving werd gepoogd de toenemende diversiteit binnen het therapeutische arsenaal op het terrein van de geneeskunde onder een noemer te brengen. Er waren medici die nog mogelijkheden zagen om het groter wordende aantal therapievormen in 'den gemeinsamen grossen Strom der Gesamttherapie' te laten samenkomen, anderen gaven blijk van hun twijfels daaromtrent. Zo concludeerde Goswijn W.S. Lingbeek (1860-1939) bijvoorbeeld in 1903 dat de genoemde constatering van Rossbach, dat de fysische therapie te veel in het teken stond van het therapeutische specialistendom, nog steeds niet aan actualiteit had ingeboet.[8] Lingbeek, geneesheer-directeur van de geneeskundige badinrichting en herstellingsoord Laag Soeren, pleitte dan ook voor onderwijs in de fysische therapie aan de universiteit als geïntegreerd onderdeel van de algemene therapie. De medicus, die zijn taak naar behoren wenst te vervullen, zal zowel de inwendige (medicamenteuze) als de uitwendige (fysische) prikkeltherapie moeten beheersen, aldus Lingbeek.

Gerard C. Nijhoff (1857-1932), hoogleraar verloskunde en gynaecologie te Groningen en voorzitter van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst (NMG), plaatste in 1901 echter al een groot vraagteken bij de haalbaarheid van een dergelijke situatie. Hij wees er op dat de geneeskunst – zowel op het terrein van de diagnostiek als op dat van de therapie – steeds grotere eisen stelde aan haar beoefenaren. Ten aanzien van de therapie meende hij dat niet alleen de praktijk der chirurgie en die der geneesmiddeltherapie was uitgebreid, maar dat ook andere onderdelen uit het 'therapeutisch armamentarium' het nodige van de medicus vergden.

> Naast haar [de geneesmiddeltherapie] vereischt de electrotherapie, de massage, de hydrotherapie, naast een nauwkeurige doseering een geraffineerde techniek. En hetzelfde geldt in niet mindere mate van de physische behandelings-methoden, van een op chemisch-physiologische basis berustende nauwkeurige regeling van het diëet, van arbeid en rust, van de balneotherapie en de therapie met Röntgen-stralen, wisselstromen met haute fréquence en Finsen's lichttherapie, om niet te vergeten, dat de bestanddelen van de lucht nauwkeurig gedoseerd als stikstof en zuurstof-inhalaties in de toekomst een steeds grotere rol kunnen spelen en de psychische therapie een nauwkeurige differentiatie vereischt.[9]

Verdergaande specialisering binnen de geneeskunde was volgens Nijhoff onafwendbaar: één mens kan onmogelijk het gehele gebied van de geneeskunde zowel diagnostisch als

6. Zie o.a.: H.P. Büchner, 'Balneologische aanteekeningen betrekkelijk het badsaisoen 1848', *Nieuw Praktisch Tijdschrift voor de Geneeskunde in al haren omvang* 28 (1849) 473-486; H.P. Büchner, 'Het Badhuis te Katwijk aan Zee', *Geneeskundige Courant* 5 (1851) nr. 22, Ingezonden stukken; J.L. Dusseau, 'De orthopaedisch-heelkundige armenverzorging te Amsterdam, gedurende de jaren 1856-1860', *NTvG* 5 (1861) 305-315; H.J. Broers, 'Galvanisme en electriciteit bij recidiverende intermittens', *NTvG* 2 (1858) 65; Verslag van de vergadering d.d. 25 juni 1855 van de Geneeskundige Kring te Amsterdam in: *Nederlandsch Weekblad voor Geneeskundigen* 5 (1855) 269-270.

7. Zie o.a.: J.L. Dusseau, 'De orthopaedisch-heelkundige armenverzorging te Amsterdam, gedurende de jaren 1856-1860', *NTvG* 5 (1861) 305-315; Redactie Geneeskundige Courant, (zonder titel), *Geneeskundige Courant* 21 (1867) nr. 45; Redactie Geneeskundige Courant, 'Over voetverstuiking', *Geneeskundige Courant* 22 (1868) nr. 49; Redactie Geneeskundige Courant, Berichten, *Geneeskundige Courant* 23 (1869) nr. 29.

8. G.W.S. Lingbeek, 'Naar aanleiding van ons adres aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken', *Tijdschrift voor Physische Therapie en Hygiëne* 4 (1903) 164-168.

9. G.C. Nijhoff, 'Openingsrede van de twee-en-vijftigste algemeene vergadering der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst, gehouden te Leiden op Maandag 1 Juli 1901', *NTvG* 2e reeks, 37 II (1901) 1-10, m.n. 3.

therapeutisch beheersen. Hij verwachtte niet meer 'soorten van orgaanspecialiteiten', maar achtte een toename van 'therapeutische specialiteiten' als gevolg van nieuwe technologische ontwikkelingen waarschijnlijk. Daarbij refereerde hij aan enige in het citaat genoemde therapievormen.

Het stuk van Lingbeek en de rede van Nijhoff zijn slechts twee voorbeelden die aangeven dat in de periode rond 1900 de fysische therapie een plaats had in de discussies binnen de geneeskunde in Nederland. De aandacht voor fysische therapie blijkt eveneens uit aanvragen voor leerstoelen en het instellen van privaatdocentschappen voor fysische therapie aan universiteiten, het oprichten van verenigingen voor en tijdschriften gewijd aan (onderdelen van) de fysische therapie, en het organiseren van internationale congressen over dit onderwerp.

Ofschoon in medische vaktijdschriften vanaf 1900 steeds frequenter werd geschreven over de fysische therapie als geheel, dienen we ons – indachtig de woorden van Rossbach, Lingbeek en Nijhoff – echter steeds te bedenken dat het bij fysische therapie in deze periode gaat om een paraplubegrip dat staat voor een conglomeraat van therapeutische benaderingen van de zieke mens. Elk van deze specifieke onderdelen van de fysische therapie kent een min of meer eigen ontwikkeling en verdient derhalve ook een aparte beschrijving. In dit artikel is ervoor gekozen de medische of heilgymnastiek – de meest op de voorgrond tredende vorm van fysische therapie – centraal te stellen.

In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstond er behoefte aan een heilgymnastische benadering van mensen met bepaalde aandoeningen. Met name gymnastiekvakleerkrachten droegen in toenemende mate zorg voor de bevrediging van die behoefte. De activiteiten van deze autodidactisch geschoolde 'heilgymnasten' kregen geleidelijk aan burgerrecht, waarbij de toepassing van de heilgymnastiek zich ontwikkelde tot een afzonderlijk deel van het arbeidsveld. Sinds haar introductie rond 1840 gaf de heilgymnastiek vanwege haar tweeslachtig karakter (geneeskunde-gymnastiek) meer dan eens aanleiding tot spanningen tussen medici en gymnastiekvakleerkrachten. Door verschillende omstandigheden, die in dit artikel nog zullen worden toegelicht, zouden deze spanningen rond 1880 toenemen. Dit resulteerde onder meer in de oprichting van een vereniging door en voor heilgymnasten in 1889. In de jaren negentig werd deze actie beantwoord met diverse pogingen van medici om het domein alsnog voor de geneeskunde te winnen.

Voordat de claim op de heilgymnastiek vanuit medische disciplines/specialismen als orthopedie en fysische therapie rond 1900 een hoogtepunt bereikte, kan men ten aanzien van dit specifieke terrein dus al spreken van disciplinevorming, waaronder het proces wordt verstaan dat leidt tot de totstandkoming van een tak van wetenschap.[10] Dit artikel beoogt vanuit een beroepsorganisatorisch perspectief inzicht te verschaffen in de omstandigheden die een rol speelden in de hierboven geschetste ontwikkeling van de heilgymnastiek in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw.[11] Daarbij is voor de volgende periodisering gekozen: 1840-1860, de periode waarin de medische gymnastiek in Nederland werd geïntroduceerd en de eerste berichten verschenen van patiënten die werden behandeld met deze nieuwe therapievorm; 1860-1880, de periode die gekenmerkt wordt door een toenemend gebruik van dit therapeuticum (dat gaandeweg meer en meer als heilgymnastiek

10. *Van Dale. Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* ('s-Gravenhage 1992[12]), discipline: 'leer, tak van wetenschap'.

11. Zie: Th.J.A. Terlouw, *De opkomst van het heilgymnastisch beroep in Nederland in de 19de eeuw. Over zeldzame amfibieën in een kikkerland* (Rotterdam 1991) m.n. 30-49, 66-68, 160-179.

werd aangeduid), door een toename van het aantal praktijken en door het bestaan van een bepaalde mate van samenwerking op dit terrein tussen medici en gymnastiekvakleerkrachten/heilgymnasten; 1880-1900, de periode waarin er sprake is van een groter wordende concurrentiestrijd tussen heilgymnasten en medici, die bovendien van het individuele naar het collectieve niveau verschuift.

Introductie en eerste toepassingen medische gymnastiek, ± 1840-1860

De medische gymnastiek is rond 1840 in Nederland geïntroduceerd. In de decennia ervoor deden zich met name in Duitsland en Zweden ontwikkelingen voor die samen met vernieuwde inzichten en gebeurtenissen op het gebied van het onderwijs en de geneeskunde de opkomst van de medische gymnastiek in ons land hebben bevorderd. Van groot belang waren de activiteiten van de Zweedse gymnast Per Henrik Ling (1776-1839) en diens leerlingen. Ling ontwierp een omvangrijk gymnastieksysteem, waarin naast pedagogische, militaire en esthetische ook medische gymnastiek werd onderscheiden. In het door hem in 1813 opgerichte Centraal Gymnastiek Instituut te Stockholm werden vele personen met verschillende aandoeningen behandeld met medische gymnastiek. Behandelde aandoeningen waren afwijkingen aan het houdings- en bewegingsapparaat, zoals ruggegraatsverkrommingen en spiercontracturen, en verschillende 'chronische ziekten', zoals 'scrofulosis, gastritis, longemphyseem, problemen met de stoelgang' enzovoort. Lings systeem kreeg een wijde verspreiding.

Vanaf de jaren dertig werden met name in Duitsland door medici en gymnastiekleraren instituten opgericht, waar de Zweedse medische gymnastiek of een variant daarvan werd toegepast. Tevens verschenen er vanaf deze tijd vele publicaties over de zogenaamde Zweedse en Duitse medische gymnastiek. De Duitse medische gymnastiek was afgeleid van de gymnastieksystemen zoals ontwikkeld door de Philantropijnen en 'Turnlehrer' als Friedrich L. Jahn (1778-1852) en Adolf Spiesz (1810-1858).[12] Het waren voornamelijk de activiteiten en geschriften van deze Duitse medici en gymnastiekleraren, en in mindere mate ook van de leerlingen van Ling, die in ons land rond het midden van de eeuw het denken over gymnastiek en de geneeskundige toepassing ervan beïnvloedden. De invloed vanuit landen als Engeland en Frankrijk op ons land bleek in dit opzicht relatief gering.

Ten tijde van bovenstaande ontwikkelingen valt er in ons land een toenemende aandacht te bespeuren voor het nut en de plaats van lichaamsoefeningen in de opvoeding. Vanuit verschillende geledingen van de maatschappij (medici, onderwijzers, geestelijken en letterkundigen) werd gewezen op het belang van de lichamelijke opvoeding voor de 'moderne' cultuurmens. Men achtte het van belang voor het individu en voor de staat dat opgroeiende generaties niet alleen geestelijk, maar ook lichamelijk zouden worden opgevoed, veelal onder het motto 'een gezonde geest in een gezond lichaam'. Een belangrijke stuwende kracht voor de invoering van gymnastiek in ons land was de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Betrof de toegenomen aandacht voor de lichamelijke opvoeding in eerste instantie slechts de zogenaamde pedagogische gymnastiek, al snel kreeg men in onderwijskringen ook aandacht voor de therapeutische toepassing van lichaamsoefeningen bij verschillende

12. Zie voor informatie over de Philantropijnen bijvoorbeeld: H. Bernett, *Die pädagogische Neugestaltung der bürgerlichen Leibesübungen durch die Philanthropen. Beiträge zur Lehre und Forschung der Leibeserziehung* (Schorndorf 1971).

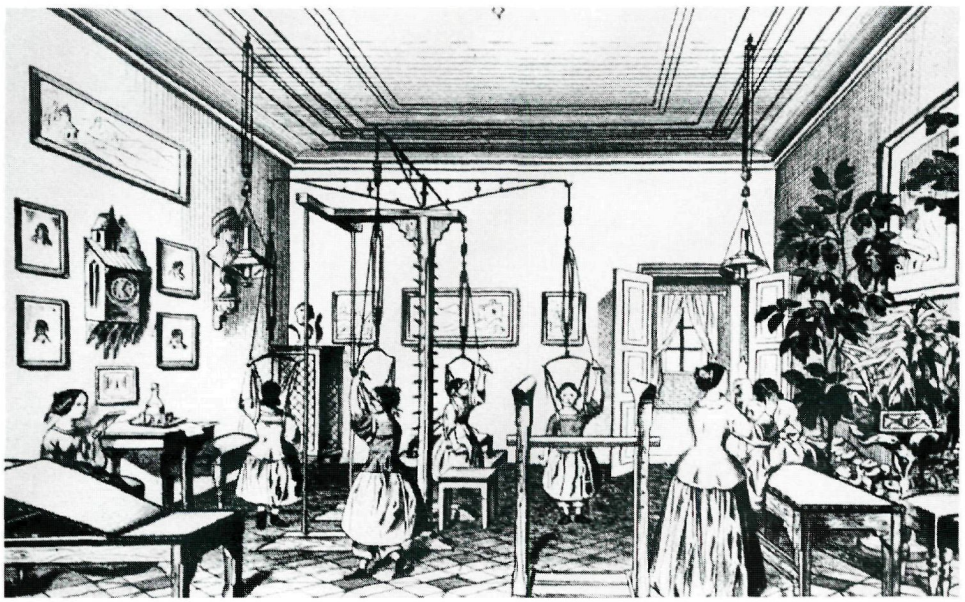

De 'gymnastisch-orthopädischen und elektrischen Heilanstalt' van dr. M. Knorr te Munchen anno 1860 [Bron: B. Valentin, *Geschichte der Orthopädie* (Stuttgart 1961) 56].

gebreken en aandoeningen. In dit verband bezien is als belangrijkste geschrift te noemen dat van de Groningse onderwijzer Roelof G. Rijkens.[13] Rijkens' boek heeft een grote invloed gehad op het denken over gymnastiek in geheel Nederland: het werd door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen verspreid onder alle – door haar met name in de jaren veertig en vijftig opgerichte – normaalscholen voor gymnastiek.

Tegen het midden van de negentiende eeuw zou er door toedoen van een kleine groep progressieve medici meer aandacht komen voor de medische gymnastiek. Tot deze groep worden de zogenoemde hygiënisten gerekend.[14] Behalve dat deze medici betere voorzieningen bepleitten op het gebied van de openbare hygiëne, besteedden ze ook aandacht aan de 'persoonlijke hygiëne'. In dit kader moet hun propaganda voor de lichamelijke opvoeding worden gezien. Gymnastiek werd door hen beschouwd als een belangrijk algemeen pedagogisch en hygiënisch opvoedmiddel. In verbetering van de fysieke conditie werd een aangrijpingspunt gezien om kinderen – en dus de latere volwassenen en daarmee de natie – te behoeden voor allerlei afwijkingen en ziekmakende invloeden.

De stap van pedagogische naar medische gymnastiek was ook door de hygiënisten snel gezet. Op de gymnastiekschool van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen te Amsterdam werd bijvoorbeeld door toedoen van de hygiënist Gerard A.N. Allebé (1810-1892), bestuurslid van de school, de medische gymnastiek toegepast bij armlastige kinderen met

13. R.G. Rijkens, *Praktische Handleiding voor kunstmatige ligchaams-oefeningen, ten dienste van huisgezinnen en verschillende inrigtingen voor onderwijs en opvoeding; bevattende mede eenige vrijmoedige gedachten over de hedendaagsche opvoeding, en eene menigte oefeningen ter vóórkoming en wegneming van verschillende ligchaamsgebreken* (Groningen 1843).

14. Zie over deze hygiënisten: E.S. Houwaart, *De hygiënisten. Artsen, staat & volksgezondheid in Nederland 1840 - 1890* (Groningen 1991).

Justus Lodewijk Dusseau (1824-1887) [Bron: Vereniging Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde Amsterdam].

houdingsafwijkingen. Voor deze taak werd in 1857 de 'stadsorthopaedist' Justus L. Dusseau (1824-1887) aan de gymnastiekschool verbonden. Tevens werden op deze school gymnastiekonderwijzers opgeleid, die veelal belast werden met (assistentie bij) de uitoefening van de medische gymnastiek. Teneinde zijn taak naar behoren te kunnen vervullen, heeft Dusseau als eerste Nederlandse medicus een reis ondernomen naar Scandinavië om er kennis te maken met de daar toegepaste medische gymnastiek. Hij bezocht onder andere het bekende Centraal Gymnastiek Instituut te Stockholm.

Mede doordat hygiënisten goed vertegenwoordigd waren in de redacties van medische tijdschriften, schonken deze periodieken aandacht aan het gebied van de (medische) gymnastiek. Daarbij werd vooral, evenals in de eerste helft van de negentiende eeuw, de blik gericht op ontwikkelingen in Duitsland. Het aantal Nederlandse medici dat zich interesseerde voor de medische gymnastiek, lijkt eveneens toe te nemen vanaf de jaren vijftig. Behalve Dusseau bezochten ook andere medici buitenlandse, vaak Duitse heilgymnastische inrichtingen.[15] Daarnaast werden er lezingen over dit onderwerp gehouden in diverse verenigingen. Van al deze activiteiten werd verslag gedaan in de vaktijdschriften.[16] Ook verschenen er diverse oorspronkelijke stukken over de medische gymnastiek en werden er

15. Zie o.a.: P.M. Mess, 'Iets over de practische geneeskundige school te Berlijn', *Tijdschrift der Nederlandsche maatschappij tot bevordering der geneeskunst* 5 II (1854) 211-242; C.G. de Bruin, 'Iets over de Gymnastisch-Orthopaedische Instituten der DD. Berend, te Berlijn, en Heine, te Cannstatt', *Practisch Tijdschrift voor de Geneeskunde in al haren omvang* 24 (1845) 111-123.

16. Zie bijvoorbeeld: H. van Cappelle, 'De Kinesitherapie. Rapport namens de commissie voor speciele pathologie en therapie, voorgedragen in de vergadering van den Geneeskundigen Kring te Amsterdam, den 29 Augustus 1853', *Nederlandsch Weekblad voor Geneeskundigen* 3 (1853) 411-415 en 421-424.

buitenlandse boeken over dit onderwerp besproken. De artikelen van de Winschoter medicus Jan Bosman Tresling (1803-1881) zijn hiervan voorbeelden.[17] Samen met de vele vertaalde buitenlandse artikelen zal dit soort publicaties hebben bijgedragen tot de bekendheid van de mogelijkheden van lichaamsoefeningen met een therapeutisch doel.

Ondanks een gebrek aan opleidingsplaatsen, aan goede leermeesters en aan deugdelijke onderwijsmethoden hielden verschillende 'gymnastie-meesters' zich in de jaren vijftig bezig met de medische gymnastiek. Zo behandelde C.A.J. de Gruijter bijvoorbeeld sinds 1854 in zijn praktijk te Deventer mensen met aandoeningen als 'St. Vitusdans, scheefheid, hoofdpijn en congesties, contracturen, problemen met de menstruatie en de stoelgang alsmede neusbloedingen'.[18]

Opkomst van de heilgymnastiek, 1860-1880

De ontwikkelingen op het terrein van de medische gymnastiek werden in belangrijke mate beïnvloed door de wetgeving op het gebied van geneeskunde en van onderwijs. De vier geneeskundige wetten van 1865 zorgden voor een grondige herziening van de geneeskundige staatsregeling.[19] In een periode waarin de medische gymnastiek in Nederland meer terrein leek te winnen en de eerste tekenen van een nieuw beroep 'heilgymnast' zichtbaar werden, werd door de tweede geneeskundige wet de 'koek' op het gebied van de gezondheidszorg verdeeld onder een beperkt aantal verschillende beroepsbeoefenaren: medici, (hulp- en leerling-) apothekers en vroedvrouwen. Samen met de derde wet, regelende de uitoefening der geneeskunst, die ondermeer tot doel had de kwakzalverij te beteugelen, zou deze wet een belemmering gaan vormen voor het optreden van niet-medici op het terrein van de medische gymnastiek in de tweede helft van de negentiende eeuw.

Van groot belang voor de ontwikkeling van de medische gymnastiek was voorts de totstandkoming van de Wet op het lager onderwijs (*Stb.* 103, 1857) en de Wet houdende regeling van het middelbaar onderwijs (*Stb.* 50, 1863). In de laatstgenoemde wet werd de gymnastiek als verplicht vak opgevoerd. Tevens werd een examen ingesteld voor het verkrijgen van een bevoegdheid voor het geven van dit onderwijs, waardoor de leraar m.o.-gymnastiek z'n intrede deed. Deze beide onderwijswetten hadden een aanwas van gymnastiekvakleerkrachten tot gevolg, van wie zich een toenemend aantal ging toeleggen op de medische gymnastiek, die vanaf de jaren zestig veelal werd aangeduid als 'heilgymnastiek'.

Met name bij deze beroepsbeoefenaren lijkt er een zekere routine te zijn opgetreden waar het de uitoefening der heilgymnastiek betreft. De indruk bestaat dat hun expertise op dit gebied hoe langer hoe meer werd onder- en erkend door het publiek en de medici. Behalve door praktisch bezig te zijn, trachtten deze gymnastiekleraren-heilgymnasten door zelfstudie, studiereizen en bezoeken aan collegae in binnen- en buitenland hun kennis en ervaring te vergroten. Tot de bekendsten behoorde J.G. Milo (1840-1921) die in de

17. J. Bosman Tresling, 'Mededeelingen betreffende Kinesitherapie', *Nieuw Praktisch Tijdschrift voor Geneeskunde in al haren omvang* 28 (1849) 389-424; J. Bosman Tresling, 'Nieuwe mededeelingen betreffende Kinesitherapie', *Nieuw Praktisch Tijdschrift voor Geneeskunde in al haren omvang* 31 (1852) 617-647.

18. C.A.J. de Gruijter, 'Verslag van eenige gevallen, waarop de geneeskundige gymnastiek met voordeel toegepast is', *Geneeskundige Courant* 12 (1858) 49.

19. Wet regelende het geneeskundig Staatstoezigt, *Staatsblad* 58 (1865); Wet regelende de voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van geneeskundige, apotheker, hulpapotheker, leerling-apotheker en vroedvrouw, *Staatsblad* 59 (1865); Wet regelende de uitoefening der geneeskunst, *Staatsblad* 60 (1865); Wet regelende de uitoefening van de arstenijbereidkunst, *Staatsblad* 61 (1865).

jaren zeventig en tachtig enige boeken en brochures alsmede verscheidene artikelen in ondermeer het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* publiceerde over de toepassing van heilgymnastiek.[20]

In de jaren vijftig had het domein der medische gymnastiek nog nauwelijks ter discussie gestaan. Zowel van de zijde van gymnastiekonderwijzers als van de zijde van medici werd een soort samenwerkingsverband voorgestaan, waarbij de eerste werd geacht de behandeling uit te voeren, terwijl de laatste het stellen van de indicatie en het controleren en evalueren van de behandeling als taak had. Afgaande op diverse bijdragen in de vakliteratuur lijkt de praktijk echter te zijn geweest dat gymnastiekonderwijzers vrijwel autonomie genoten waar het de behandeling van patiënten betrof. Ook in de jaren zestig en zeventig uitte de interesse van medici voor de medische gymnastiek zich – op enige 'praktische' uitzonderingen na – nog steeds voornamelijk 'theoretisch'. De redacties van de diverse medische tijdschriften bleven aandacht besteden aan – met name buitenlandse – ontwikkelingen op dit gebied. In de medische en gymnastiek-vaktijdschriften blijft het aantal meldingen, waaruit blijkt dat Nederlandse medici daadwerkelijk de heilgymnastiek uitoefenden, duidelijk achter bij die met betrekking tot heilgymnastische activiteiten van Nederlandse gymnastiekleraren.[21] Weliswaar werd er hier en daar gewezen op het bestaan van samenwerkingsverbanden tussen heilgymnasten en medici, maar daarbij bestaat de indruk – evenals ten aanzien van de jaren vijftig – dat de eersten uitvoerden en de laatsten adviseerden, controleerden, evalueerden enzovoort. Vermeldenswaard is dat de redacties van de medische tijdschriften tot ongeveer 1880 positief stonden tegenover de activiteiten van gymnastiekvakleerkrachten op het gebied van de heilgymnastiek. Niet alleen blijkt dit uit diverse redactionele artikelen,[22] maar ook uit het feit dat heilgymnasten als Milo in deze periode meerdere artikelen in medische tijdschriften konden publiceren.

Onder gymnastiekleraren en medici groeide gaandeweg het besef dat voor de beoefening van de heilgymnastiek meer nodig was dan 'slechts' een akte voor het geven van gymnastiekonderwijs in het lager en/of middelbaar onderwijs of 'slechts' een afgeronde studie aan een medische faculteit. Het werd duidelijk dat een combinatie van kennis- en kunde-elementen uit beide vakgebieden noodzakelijk was voor een verantwoorde toepassing van de heilgymnastiek. Heilgymnastiek lijkt zich in deze periode ontwikkeld te hebben tot een arbeidsveld waarin de lichamelijke opvoeding en de geneeskunde elkaar overlappen. In de vaktijdschriften van beide beroepsgroepen zien we veelvuldig pleidooien voor een uitbreiding van de respectieve 'opleidingen' teneinde in de ontbrekende kennis en kunde te kunnen voorzien.[23] Met het oog op de aangegeven beperkingen van de opleidingen van beide groepen beroepsbeoefenaren valt het vóórkomen van genoemde 'samenwerkingsverbanden' goed te verklaren. Er werden echter steeds duidelijker professionele eisen

20. Zie o.a: J.G. Milo, 'Gymnastiek ter genezing of verbetering van lichaamsmisvormingen en andere chronische ziekten', *NTvG* 2e reeks, 8 I (1872) 545-548; J.G. Milo, 'Misvormingen van den thorax, door heilgymnastiek behandeld', *NTvG* 2e reeks, 12 I (1876) 13-19; J.G. Milo, *De heilgymnastiek en hare toepassing ter voorkoming, genezing en beteugeling van lichaamsmisvormingen en andere chronische ziekten* (Rotterdam 1877).

21. Terlouw (n. 11), *Opkomst*, m.n. 226-238, 245-260.

22. Zie o.a.: Redactie Geneeskundige Courant, 'Geneeskundige gymnastiek', *Geneeskundige Courant* 28 (1874) nr. 16 en nr. 17; Redactie Geneeskundige Courant, 'De Heilgymnastiek en hare toepassing in Nederland', *Geneeskundige Courant* 30 (1876) nr. 7.

23. Zie voor zo'n pleidooi van gymnastiekzijde bijvoorbeeld: N.J. Cupérus, Bespreking van *Frictie en Massage (Wrijving en Kneding.) Eenen bijdrage tot de kennis der geneeskundige gymnastiek* door C.A.J. de Gruijter, *Volksheil* 2 (1874) 122-125; een voorbeeld van medische zijde is: H. Snellen, 'Heelkundige gymnastiek', *NTvG* 2e reeks, 14 I (1878) 61-63.

HEILGYMNASTIEK

(waartoe ook behooren **frictiës** en **massage**), tot verbetering van LICHAAMSMISVORMINGEN, SPIERVERLAMMING, ONVOLDOENDE ADEMHALING, enz.

J. G. MILO Jr., specialiteit voor heilgymnastische behandeling (*Zweedsch-Duitsch systeem*) te ROTTERDAM, Kruiskade 4, bericht aan DH. GENEESKUNDIGEN:

1. dat de toepassing zijner methode naar zijn voorschrift en onder zijn toezicht plaats heeft te **Rotterdam, 's Hage, Delft, Gouda, 's Bosch en Arnhem;**
2. dat in elk der genoemde steden bij geschikte Familien gelegenheid bestaat tot verpleging der patienten.

Men adresseere zich voor ROTTERDAM bij J. G. MILO Jr., Kruiskade 4.

Voor *'s Hage* bij den heer SNABILIÉ *Apotheker*, Buitenhof. Voor *Delft* bij den heer B. SCHRÖNEN, Jacob-Gerritstraat. Voor *Gouda* bij den heer R. M. DE JONG LUNEAU, Fluweelen Singel. Voor *'s Bosch* bij den heer Dr. ROSENBURG, Paradeplants. Voor *Arnhem* bij den heer W. HOUWING, *Apotheker*, Bakkerstraat.

Advertentie in de *Geneeskundige Courant* 30 (1876) nr. 7 van de Rotterdamse gymnastiekonderwijzer J.G. Milo Jr.

gesteld aan de deelnemers in zo'n samenwerkingsverband. Van de gymnastiekleraar-heilgymnast werd een grote technische vaardigheid verwacht en bovendien moest hij beschikken over enige medische kennis om een adequate behandeling uit te kunnen voeren. Voor de voorschrijvende medicus was het zaak te beschikken over voldoende kennis omtrent de mogelijkheden van de heilgymnastiek om een adequaat 'heilgymnastisch recept' te kunnen voorschrijven. Aan dat laatste lijkt het veelal te hebben ontbroken. Meer malen zijn in de medische en gymnastiek-vaktijdschriften klachten te lezen over het feit, dat medici niet voldoende op de hoogte waren met deze behandelwijze, waardoor de voorschrijving en toepassing ervan beperkt bleven.[24] De pleidooien voor meer aandacht voor de heilgymnastiek binnen de curricula van de geneeskundige faculteiten bleven echter zonder resultaat. Ook op het gebied van de opleiding van de gymnastiekvakleerkrachten kwam er geen verbetering. Desondanks gingen steeds meer leden van de snel groeiende groep gymnastiekvakleerkrachten zich op de heilgymnastiek toeleggen, hetgeen eind jaren zeventig tot problemen zou leiden.

Strijd om de heilgymnastiek, 1880-1900

In de medische en gymnastiek-vaktijdschriften valt omstreeks eind jaren zeventig een spanning waar te nemen in de verhouding tussen medici en gymnastiekvakleerkrachten,

24. Zie bijvoorbeeld: F.G. Croesen, 'Volksgezondheid en gymnastiek', *Volksheil* 3 (1875) 98-104; Redactie Geneeskundige Courant, 'De geneeskundige gymnastiek aan het Centraal-Instituut te Stockholm, door dr. v.d. Busch', *Geneeskundige Courant* 19 (1865) nr. 42, 43 en 44.

waarbij waarschijnlijk de voorbereidingen voor herzieningen van de wettelijke regelingen op het gebied van het (gymnastiek-) onderwijs en de geneeskunde een rol speelden.[25] Van verschillende kanten werden kritische geluiden gehoord over de gangbare praktijk rond de toepassing van de heilgymnastiek.

Vanuit gymnastiekkringen werd steeds nadrukkelijker een kritische kanttekening geplaatst bij de geringe aandacht voor deze behandelingswijze bij praktizerende medici. Hoe langer deze situatie voortduurde, hoe meer autodidactisch geschoolde heilgymnasten werden gesterkt in hun opvatting dat zij zichzelf voldoende theoretische (medische) kennis hadden eigen gemaakt om op een verantwoorde en nagenoeg zelfstandige wijze de heilgymnastiek toe te passen bij verschillende aandoeningen. Niet alleen medici waren het mikpunt van kritiek, ook niet-medici deelden dit lot. Tot grote ergernis van de gymnastiekleraren, die zich reeds enige tijd 'serieus' met de heilgymnastiek bezighielden, begaven namelijk ook niet-gymnastiekvakleerkrachten en zij die net in het bezit waren gekomen van een gymnastiek-akte zich op het terrein der heilgymnastiek. In de ogen van de 'serieuzen' waren zij hiertoe volstrekt onvoldoende onderlegd. Men was zich ervan bewust dat de activiteiten van deze lieden de heilgymnastiek zelf, alsmede het eigen, door medici gedoogde, optreden op dit terrein in gevaar zou brengen. De roep vanuit gymnastiekkringen om staatsbemoeienis, bijvoorbeeld in de vorm van het instellen van examens voor heilgymnastiek, werd dan ook luider in de jaren zeventig en tachtig. Toen echter bleek dat de overheid niet reageerde – omdat zij gezien de bestaande wetgeving de noodzaak daarvan niet inzag – stelden de belangenorganisaties op het gebied van de lichamelijke opvoeding zich in de loop van de jaren tachtig uiteindelijk op het standpunt dat het wellicht beter was de heilgymnastiek 'officieel' los te koppelen van de gymnastiek. Men besloot zich verder te concentreren op de meer fundamentele belangen van het vakgebied van de lichamelijke opvoeding, zoals verbeteringen van de opleidingen en examens, een betere positie van het vak in het onderwijs, hogere salariëring van de vakleerkrachten enzovoort. De belangenorganisaties beseften dat men voor de realisering van deze zaken afhankelijk zou zijn van de steun van medici. Bemoeienis met de problematiek rond de heilgymnastiek zou de relatie met hen alleen maar kunnen vertroebelen. Door deze opstelling van de belangenorganisaties en de redacties van de gymnastiektijdschriften kwamen de gymnastiekleraren-heilgymnasten binnen de gymnastiekwereld alleen te staan.

In de opstelling van medici valt eind jaren zeventig eveneens een ommekeer te bespeuren. Vanaf het moment dat eind jaren zeventig de bevoegdheden èn de opleiding van medici wettelijk werden vastgelegd, was er sprake van een toenemende alertheid van medische zijde waar het de uitoefening van de heilgymnastiek (geneeskunde) door heilgymnasten (onbevoegden) betrof. Dit kwam onder andere tot uiting in waarschuwingen van ambtenaren en raden van het geneeskundig staatstoezicht aan het adres van gymnastiekleraren-heilgymnasten en 'andere' heilgymnasten, waarin werd gewezen op het gevaar van vervolging wegens onbevoegde uitoefening der geneeskunst. Soms ging men tot zo'n vervolging over. Opmerkelijk is echter dat – voor zover ik heb kunnen nagaan – in de periode 1865 tot 1889 slechts in één geval een gymnastiekleraar-heilgymnast werd veroordeeld wegens het uit-

25. Bedoeld worden hier de Wet tot regeling van het hooger onderwijs, *Staatsblad* 102 (1876); de Wet houdende herziening der wet van 13 Augustus 1857 (*Staatsblad* n°. 103), tot regeling van het lager onderwijs, *Staatsblad* 127 (1878); de Wet houdende regeling der voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van arts, tandmeester, apotheker, vroedvrouw en apothekers-bediende, *Staatsblad* 222 (1878); en de Wet houdende aanvulling der wet van 2 mei 1863 (*Staatsblad* n°. 50), tot regeling van het middelbaar onderwijs, *Staatsblad* 87 (1879).

oefenen van massage.[26] De ambtenaren van het geneeskundig staatstoezicht lijken zich in de onderhavige periode bewust van de moeilijke situatie op het terrein der heilgymnastiek. De vigerende wetgeving bleek niet afdoende om het optreden van gymnastiekleraren op dit gebied tegen te gaan. Tegelijkertijd was men ervan overtuigd dat een verbetering van de situatie – door bijvoorbeeld een opleiding voor heilgymnasten in het leven te roepen – niet haalbaar zou zijn.[27]

Behalve het geneeskundig staatstoezicht stelden ook de redacties van de medische tijdschriften zich minder welwillend op jegens de niet-medici dan in de jaren zestig en zeventig. Deze verandering kan in verband worden gebracht met de toenemende profilering van de orthopedie binnen de geneeskunde. Met name vanuit de geleding der heelkundigen werd in de jaren tachtig een grotere claim op het terrein der heilgymnastiek gelegd. Het waren vooral Johannes A. Korteweg (1851-1930), in 1887 benoemd tot hoogleraar heelkunde te Groningen, de Leidse hoogleraar heelkunde Jan E. van Iterson J.Az. (1842-1901) en Christiaan B. Tilanus (1856-1942), sinds 1885 privaatdocent in de orthopedie te Amsterdam, die er in hun publicaties geen misverstand over lieten bestaan dat de heilgymnastiek, waartoe ook de massage werd gerekend, een onderdeel was van de orthopedie en daarmee van de heelkunde.[28]

De claim op de heilgymnastiek werd gelegitimeerd met het veelvuldig gehanteerde argument dat men in het belang van de lijdende mensheid 'onbevoegden' wilde weren van dit specifieke terrein der geneeskunst. Er zijn echter nog andere redenen te bedenken voor deze opstelling van de heelkundigen. Men kan zich voorstellen dat deze medici de met de onderwijs- en geneeskundige wetten van 1865, 1876 en 1878 verkregen privileges niet meer wilden prijsgeven: het toelaten van leken op het terrein der geneeskunst zou misschien kunnen leiden tot een wettelijke regeling voor deze lieden (en later wellicht nog anderen) waardoor het domein van de medicus aangetast zou kunnen worden. Ook de concurrentie onder medici in de onderhavige periode zal bij de sterker wordende claim op de heilgymnastiek een rol hebben gespeeld. Enerzijds was er sprake van voortschrijdende differentiatie en specialisatie binnen de geneeskunde, heelkunde en verloskunde in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Hierdoor moesten de verschillende specialismen strijd leveren om een plaats aan de universiteit en het spreekt voor zich dat daarbij een duidelijke domeinomschrijving als een eerste vereiste gold. Anderzijds was er sprake van toenemende concurrentie vanwege de medische overbevolking in de grotere steden.[29] In deze strijd om het bestaan tussen artsen mengden zich de heilgymnasten die eveneens in aantal toenamen. Het opereren van deze leken op de medische markt werd daarmee een steen des aanstoots.

Met een wettelijk erkende bevoegdheid en gebruikmakend van aan de universiteit verkregen 'alleengeldige kennis' voor het gehele terrein der geneeskunde – dat zijzelf zeer

26. Zie *Verslag aan den Koning van den Bevindingen en Handelingen van het geneeskundig Staatstoezigt (VGS) in het jaar 1877*, 332 en 374.

27. Zie o.a. de geneeskundige raden van Friesland en Groningen en van Noorbrabant en Limburg in respectievelijk *VGS*, 1884, 22-23 en *VGS*, 1889, 29.

28. Zie o.a.: J.A. Korteweg, 'De orthopaedie als wetenschap', *NTvG* 2e reeks, 19 I (1883) 885-889; J.A. Korteweg, 'Algemeene Orthopaedie. Wijze, waarop de orthopaedische vervormingen ontstaan', *NTvG* 2e reeks, 19 I (1883) 949-958; J.E. van Iterson J.Az., 'De verhouding der orthopaedie tot de wetenschap, de kunst en de maatschappij', *NTvG* 2e reeks, 20 (1884) 753-764; C.B. Tilanus, 'Over mechano-therapie', *NTvG* 2e reeks, 25 I (1889) 749-761.

29. Zie o.a.: J.E. van Iterson JAz., 'Openingsrede van de acht-en-dertigste algemeene vergadering der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der geneeskunst, gehouden te Winschoten, den 4den Juli 1887', *NTvG* 2e reeks, 23 II (1887) 31-35; Anoniem, 'Iets over het adverteren van geneeskundigen', *Geneeskundige Courant* 42 (1888) nr. 7.

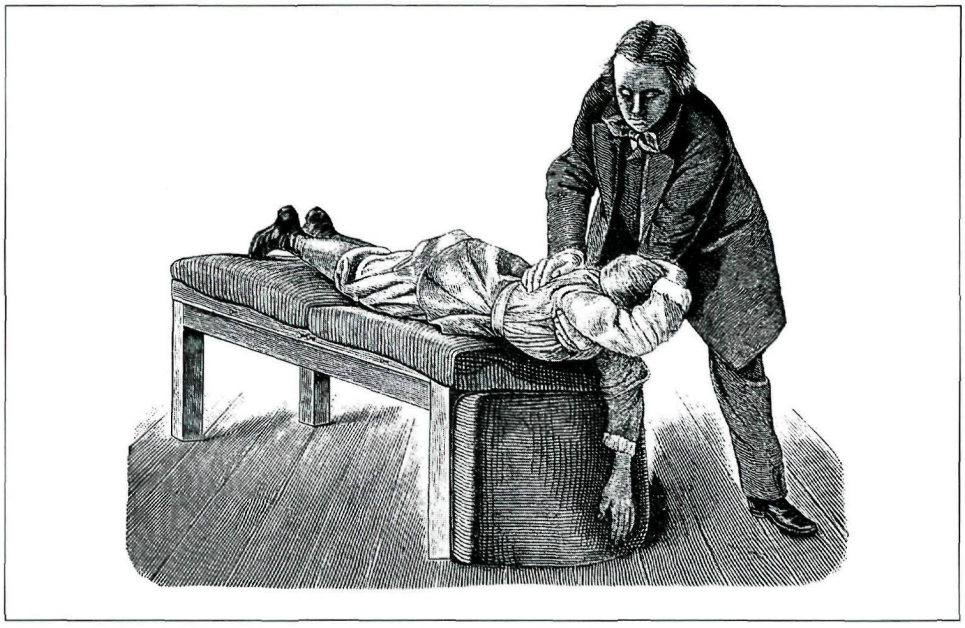

Die methodische Geraderichtung der Wirbelsaule [Bron: J. Schreiber, *Praktische Anleitung zur Behandlung durch Massage und Methodische Muskelübung* (Wien/Leipzig 1888) 362].

ruim definieerden – leek niets de heelkundigen in te weg te staan om zich met uitsluiting van anderen op het gebied der heilgymnastiek te begeven. Toch gebeurde dit niet. Ondanks de sterker wordende aanspraak op de heilgymnastiek kunnen we constateren dat medici niet in grote getale daadwerkelijk de heilgymnastiek gingen beoefenen. Een aantal factoren lijkt hierbij een rol te hebben gespeeld.

Ten eerste ging de aandacht van medici in deze periode meer uit naar complexe geneeswijzen in plaats van naar de 'aloude eenvoudige methoden' als heilgymnastiek. In de praktijk richtte men zich op gespecialiseerde klinische curatieve zorg en daarmee samenhangend is in het onderwijs de nadruk komen te liggen op vakken van klinische aard en op vakken die de wetenschappelijke basis van de kliniek verstevigden (fysiologische chemie, histologie, bacteriologie enz.). Ten tweede is het niet onmogelijk dat medici de beoefening van de heilgymnastiek als te arbeidsintensief en dus als niet rendabel genoeg beschouwden. Wellicht was men zelfs van mening dat dit handwerk beneden de waardigheid van een arts lag. Samen met het feit dat het aantal gymnastiekleraren-heilgymnasten was toegenomen, dat de activiteiten van deze beroepsbeoefenaren inmiddels 'burgerrecht' hadden verkregen en dat wettelijk gezien het optreden van gymnastiekvakleerkrachten op dit gebied niet effectief kon worden tegengegaan, droeg de omstandigheid dat medici zich nauwelijks op dit gebied begaven ertoe bij dat de domeinclaim vanuit medische hoek aanzienlijk werd verzwakt.

De NMG en de oprichting van het Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland

In haar 39ste algemene vergadering te Nijmegen op 2 en 3 juli 1888 zou de NMG zich voor het eerst openlijk uitspreken over de ontstane situatie op het terrein van de heilgymnastiek. Een voorstel voor een adres aan de regering werd behandeld waarin de aandacht van de regering wordt gevestigd op 'de wenselijkheid het uitoefenen der orthopaedie en massage door onbevoegden te voorkomen door een betere toepassing van artikel 18 der wet van 1865'. Artikel 18 van de Wet regelende de uitoefening der geneeskunst (*Stb.* 60, 1865) behelsde een strafbepaling voor degenen die zonder daartoe bevoegd te zijn de geneeskunst uitoefenen.[30] Het voorstel werd als volgt toegelicht:

> Hoewel door vonnissen van verschillende rechtbanken en zelfs door den Hoogen Raad is uitgemaakt, dat Art. 18 der Wet van 1 Juni 1865, *Staatsblad* n°60 toepasselijk is op ieder, die orthopaedie en massage uitoefent, zonder de bevoegdheid te hebben de geneeskundige praktijk uit te oefenen, blijkt het toch, dat het aantal der onbevoegden, die zich met deze deelen der geneeskunst bezig houden, voortdurend toeneemt en dat deze zich niet ontzien, door talrijke advertentiën in dag- en weekbladen, zich bij het publiek aan te bevelen voor de behandeling van verschillende ziekten. Volgens het gevoelen der Afdeeling is de toepassing der orthopaedie en massage, zonder dat vooraf eene juiste diagnose gesteld is, verre van onschuldig en kan zij de gezondheid of het leven van den lijder in gevaar brengen. Het ligt dus op den weg der Maatschappij, nu het blijkt, dat de tegenwoordige toepassing der Wet geen genoegzamen waarborg verstrekt, bij de Regeering op voorziening aan te dringen.[31]

Bij de bespreking van dit voorstel nam Jurriaan Menno Huizinga (1850-1913) van de afdeling Groningen en Friesland het woord. Hij gaf de vergadering te kennen dat de NMG zich met zulk een voorstel niet moest wenden tot de regering.[32] De toepassing der wet was aan rechtbanken opgedragen en de regering zou pressie op de rechter uitoefenen, wanneer zij een interpretatie van de wet zou voorschrijven. Bovendien was hij van mening dat men tegen de volksgeneeskunde niet te streng moest optreden, daar nog steeds nieuwe behandelingsmethoden voortkomen uit volksgebruiken en volksgeneeswijzen die door geneeskundigen kunnen worden overgenomen, aldus Menno Huizinga. Het feit dat hij in 1888 nog de geneeskundige praktijk te Harlingen uitoefende, waar hij met de gymnastiekleraar J.J. van der Est een samenwerkingsverband had voor de toepassing van de heilgymnastiek, heeft wellicht zijn standpunt over dit voorstel beïnvloed.[33]

Wilhelm P. Ruysch (1847-1920), van de afdeling 's-Gravenhage en Omstreken, wees er op dat verschillende bevoegde geneeskundigen zich met de toepassing van orthopedie en

30. Dit artikel verviel per 1886; voortaan zou de bepaling gelden zoals vastgelegd in artikel 436 van het *Wetboek van Strafrecht* (vastgesteld in: Wet tot vaststelling van een Wetboek van Strafrecht, *Staatsblad* 35 (1881); deze laatste wet trad in 1886 in werking door de Wet houdende bepalingen, regelende het in werking treden van het bij de wet van 3 Maart 1881 (*Staatsblad* n°35) vastgestelde Wetboek van Strafrecht en den overgang van de oude tot de nieuwe strafwetgeving, alsmede om overeenstemming te brengen tusschen de bestaande wetten en het nieuwe wetboek, *Staatsblad* 64 (1886).

31. A.A.G. Guye, 'Onderwerpen ter behandeling in de negen-en-dertigste algemeene vergadering van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst, welke gehouden zal worden te Nijmegen op Maandag en Dinsdag 2 en 3 Juli 1888', *NTvG* 2e reeks, 24 I (1888) 333-345, m.n. 335.

32. A.A.G. Guye, 'Handelingen van de negen-en-dertigste algemeene vergadering van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst, gehouden te Nijmegen op Maandag en Dinsdag 2 en 3 Juli 1888', *NTvG* 2e reeks, 24 II (1888) 129-150, m.n. 134.

33. Zie ook: Th.J.A. Terlouw, 'Niets dan een handlanger, in alles aan den geneesheer ondergeschikt. Wederwaardigheden van zich emanciperende heilgymnasten in Nederland eind negentiende eeuw', *Gewina* 17 (1994) 235-253. In 1890 werd Menno Huizinga benoemd tot inspecteur van het geneeskundig staatstoezicht voor de provincies Friesland en Groningen.

massage bezighielden of de bewerkingen onder hun toezicht lieten uitvoeren en stelde namens de afdeling 's-Gravenhage en Omstreken een ietwat gewijzigde redactie van het adres voor. Gerbrandus Jelgersma (1859-1942), van de afdeling Haarlem die het voorstel had gedaan, verklaarde het amendement over te zullen nemen. Het geamendeerde voorstel, dat met 66 stemmen tegen 18 werd aangenomen en dat op 1 november 1888 werd verstuurd aan de minister van Binnenlandse Zaken, luidt:

> De Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst veroorlooft zich, de aandacht van Uwe Excellentie te vestigen op de wenselijkheid, om het uitoefenen van orthopaedie en massage door niet-geneeskundigen, zonder aanwijzing en voortdurend toezicht van geneeskundigen, te voorkomen.[34]

De NMG leek zich neer te leggen bij een situatie waarin niet-medici de heilgymnastiek uitoefenden. Dat zij daarbij voorwaarden stelde, kan begrepen worden als een voor de hand liggende professionaliseringsstrategie. Op deze wijze werd gepoogd controle en zeggenschap te behouden over dit min of meer aan de heilgymnasten verloren deelgebied der geneeskunde.

Voor de 'serieuze heilgymnasten' betekende het adres van de NMG een erkenning voor hun expertise en hun optreden op dit terrein. De stellingname van de NMG zal een rol hebben gespeeld bij de beslissing van de gymnastiekleraren-heilgymnasten J.H. Reijs (1854-1913) en E. Minkman (1848-1912) om het initiatief te nemen tot de oprichting van een belangenvereniging voor heilgymnasten in 1889, het 'Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland' (Genootschap). Andere overwegingen waren dat gymnastiekleraren-heilgymnasten van de belangenverenigingen op het terrein van de lichamelijke opvoeding en dat van de geneeskunde niets te verwachten hadden, terwijl zij van de zijde van medici bovendien vaak te maken hadden met kritiek op hun – veelal noodgedwongen – relatief zelfstandige optreden. Voorts waren de afwezigheid van een gedegen opleiding op het gebied van de heilgymnastiek, het ontbreken van een forum om tot uitwisseling te komen van ervaring en kennis en het ongenoegen over het optreden op dit gebied van een wassende stroom van charlatans redenen tot de vereniging van de 'serieuze' heilgymnasten teneinde zelf de behartiging van hun belangen ter hand te nemen.

De doelen die de leden van het Genootschap zich stelden, hadden betrekking op het verhogen van kennis en kunde van de heilgymnast en het verbeteren van de relatie met medici. De meeste middelen om de doelen te bereiken hadden betrekking op het eerste. Zo stond de heilgymnasten bijvoorbeeld een opleiding aan de universiteit voor ogen. Zolang die er nog niet zou zijn, zou het Genootschap zelf zorgdragen voor de opleiding en het examineren van heilgymnasten. Tevens wilde men door voordrachten, demonstraties en prijsvragen het kennisniveau van de heilgymnast (lid van het Genootschap) verhogen. In het kader van het verbeteren van de relatie met medici werden de leden gehouden aan de bepaling geen patiënten te behandelen dan na goedkeuring van een medicus. Mede vanwege de toevloed van in hun ogen 'ongeschikte' heilgymnasten wilde men dat de overheid een regeling op dit gebied zou treffen. De leden van het Genootschap wensten wettelijke erkenning van hun expertise en van hun activiteiten op het gebied van de heilgymnastiek en bepleitten een staatsexamen met staatsdiploma.

De eerste reacties op de oprichting van het Genootschap in 1889 van de redacties van gymnastiektijdschriften waren over het algemeen positief; die van de redacties van medi-

34. C.A. Pekelharing, A.A.G. Guye, 'Aan de Afdeelingen en Leden', *NTvG* 2e reeks, 24 II (1888) 437.

sche tijdschriften neutraal. De redactie van het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* refereerde herhaaldelijk aan het feit dat de leden van het Genootschap zich gebonden hadden aan de bepaling geen patiënten te behandelen dan na advies van een medicus.[35] Officiële standpunten van de belangenorganisaties op het terrein van de lichamelijke opvoeding en geneeskunde ontbraken in de eerste jaren van het bestaan van het Genootschap.

De heilgymnast die begin jaren negentig had gehoopt dat er met de oprichting van het Genootschap een einde zou komen aan de strijd om het domein der heilgymnastiek, zou echter bedrogen uitkomen. Nu de heilgymnasten zich eveneens hadden georganiseerd, ontsteeg de domeinstrijd het niveau van de polemiek tussen beroepsbeoefenaren in de vaktijdschriften en werd het een krachtmeting tussen collectieven met als inzet autonomie op het terrein der heilgymnastiek. Het proces tegen de Groningse heilgymnast Hendrik Soeter in 1892,[36] de beraadslagingen binnen de NMG in 1897 en 1898 over de toepassing van de heilgymnastiek en massage, de oprichting van de Nederlandsche Orthopaedische Vereeniging in 1898 en de activiteiten van haar leden in de jaren daarna, alsmede de opkomst van de Zander-Instituten en de fysische therapie rond 1900 kunnen genoemd worden als eerste belangrijke elementen in deze domeinstrijd.

Disciplinevorming: een voortgaand proces

In het voorgaande is getracht in grote lijnen de disciplinevorming op het terrein van de heilgymnastiek in ons land weer te geven tot 1889, het jaar waarin de vereniging van heilgymnasten werd opgericht. Vanwege de omvang van dit artikel was het niet mogelijk stil te staan bij wat er in de onderhavige periode zoal aan (leer)boeken en artikelen op dit gebied is verschenen, aan de diverse inrichtingen voor heilgymnastiek die floreerden in verschillende steden, aan de praktijkvoering van de verschillende heilgymnasten enzovoort. Na 1889 ging de disciplinevorming op het terrein der heilgymnastiek uiteraard voort. Enige wapenfeiten van het Genootschap zijn: de uitgave van een eigen vaktijdschrift vanaf 1891, het *Maandschrift gewijd aan de Heilgymnastiek*; het afnemen van examens heilgymnastiek vanaf 1895; het (helpen) opzetten van meerdere opleidingsscholen voor heilgymnasten vanaf 1912.

In de loop van de eerste helft van de twintigste eeuw gingen heilgymnasten zich steeds vaker bezighouden met andere vormen van fysische therapie. Deze ontwikkeling leidde ertoe dat het Genootschap vanaf 1947 examens ging afnemen in de 'physiotechniek'. Hieronder verstond men warmte- en koudetherapie, licht- en luchttherapie, hydro- en elektrotherapie.[37] Gedurende de eerste vijftig jaar van zijn bestaan bleef het Genootschap ijveren voor een wettelijke erkenning. Daarvoor moest strijd geleverd worden met met name die medici, die de heilgymnastiek en andere vormen van fysische therapie opgenomen wilden zien als onderdeel van specialismen als de orthopaedie, de fysische therapie en later de reumatologie en revalidatie. Het zou tot 1942 duren vooraleer er van een regeling voor

35. Zie: Redactie NTvG, (zonder titel), *NTvG* 2e reeks, 25 II (1889) (Berichten) 376; Redactie NTvG, (zonder titel), *NTvG* 2e reeks, 25 II (1889) (Berichten) 481-482.

36. Th.J.A. Terlouw, 'Vervolgd wegens onbevoegde uitoefening der geneeskunst: Hendrik Soeter, heilgymnast te Groningen', *Gewina* 18 (1995) 1-24.

37. R.K.W. Kuipers, W.M. Mazee, W. Mol, *Handleiding der physische therapie voor physicotechnische hulpkrachten* (z.pl., 1948).

de heilgymnastiek sprake zou zijn.[38] Deze regeling werd in 1963 vervangen door de Wet op de paramedische beroepen[39] en het Fysiotherapeutenbesluit, dat als algemene maatregel van bestuur bij deze wet van kracht werd in 1965. Met dit besluit werd praktisch het gehele gebied van de fysische therapie tot beroepsdomein van de fysiotherapeut verklaard.

Leo N. Tolstoj (1828-1910) was ervan overtuigd dat de geschiedenis zich niets gelegen laat liggen aan het goede of het waardevolle, en dat historisch succes dus geen bewijs is van (morele) superioriteit.[40] Men zou kunnen stellen dat het omgekeerde ook opgaat: historisch 'falen' is geen bewijs van inferioriteit. Deze laatste stelling nu is mijns inziens van toepassing op de geschiedenis van de fysische therapie temidden van de geneeskundige voorzieningen in de negentiende en twintigste eeuw. De fysische therapie heeft geen plaats gekregen als derde therapeutische tak binnen de geneeskunde naast chirurgie en farmacotherapie, en is niet opgenomen in de curricula van de geneeskundige faculteiten. Hierdoor zou de indruk gewekt kunnen zijn dat de fysische therapieën inferieur zijn, slechts een beperkte of geen waarde hebben (gehad). Dit zou tevens de reden kunnen zijn waarom dit probleemgebied binnen de medische geschiedschrijving werd en wordt veronachtzaamd.

Nogal wat medici en anderen hebben in de afgelopen 150 jaar aandacht gevraagd voor de fysische therapie. Zij bepleitten een plaats voor het vakgebied aan de universiteiten, opdat de merites van de verschillende therapieën door verder onderzoek kan worden aangetoond en de toepassing van deze therapieën kan worden gelegitimeerd, zoals Rossbach, met wiens woorden dit artikel opende, ruim honderd jaar geleden reeds voorstelde. Helaas zijn de pogingen om de fysische therapie binnen de universiteitsmuren te krijgen nagenoeg zonder resultaat gebleven. Pas sinds enige jaren is er op initiatief van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Fysiotherapie een bijzonder hoogleraar fysiotherapie aangesteld aan de universiteit te Utrecht. Het feit dat er – nog steeds – op grote schaal gebruik wordt gemaakt van de diensten van fysiotherapeuten en dat veel mensen baat hebben bij hun behandelingen, rechtvaardigt de rehabilitatie van deze vorm van geneeskunde, ook binnen de medische geschiedenis.

SUMMARY

The rise of remedial gymnastics [heilgymnastiek]

In this article the introduction and further development of remedial gymnastics in the Netherlands from 1840 until about 1900 is described. In the second half of the 19th century there was an increasing interest for the application of remedial gymnastics as a form of conservative medical treatment. Contrary to what one would expect, it were not physicians but mostly physical education teachers who dedicated themselves to this kind of treatment. The activities of these so-called 'heilgymnasten' gradually gained recognition from the public and the physicians. The lack of a proper training school, research facilities and a forum for exchanging experiences forced the 'heilgymnasten' to raise the level of

38. Basisbesluit voor de paramedische bedrijven, *Staats Courant* 87, 6 mei 1942; en het Eerste Uitvoeringsbesluit, *Staats Courant* 148, 31 augustus 1942.

39. *Staatsblad* 113, 1963.

40. P. Steinz, 'Een serie losstaande rampen. Geschiedschrijving in Tolstojs "Oorlog en vrede"', *Nieuwe Rotterdamse Courant* 26 nr. 140 (1996) Cultureel-Supplement Literair, 2.

their skills and knowledge by themselves. During the eigthies, a period in which the process of differentiation and specialization in the field of medicine increased, conflicts between members of the medical profession and 'heilgymnasten' occurred more frequently. Some of the latter decided to form an organization that would look after their interests and would enable them to increase the professional level of the 'heilgymnasten'. On September 1st 1889 the 'Society for practising remedial gymnastics in the Netherlands' [Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland] was founded. The main aims of its members were to establish a state exam, a public training school as well as to ensure proper legislation for this new profession. The founding of the Society lifted the controversy between physicians and 'heilgymnasten' from the level of a dispute between individuals to that of a battle over the domain between professional organizations. What was at stake was the autonomy in the field of remedial gymnastics. This confrontation lasted until the Second World War. In 1942 the Dutch 'heilgymnasten' got the legal status for their profession that they had wanted so desperately.